

Dwie huty, podobna historia : Zakład Słowackiego Powstania Narodowego i Huta im. W. I. Lenina - budowa wielkiego socjalistycznego zakładu przemysłowego

ARKADIUSZ MARKOWSKI

Katedra historii, Filozofická fakulta Ostravské univerzity, Ostrava (Česko)

Lata 50. minionego stulecia w Polsce i na Słowacji to okres gwałtownej industrializacji. W obu krajach podjęty został olbrzymi wysiłek narodowy w celu wybudowania i uruchomienia wielu zakładów przemysłowych, w dużej mierze budowanych według wzorców socjalistycznych oraz przy pomocy radzieckich specjalistów i inżynierów.

Do sztandarowych „budów socjalizmu” należały w szczególności dwie. W Polsce była to budowa wielkiego kombinatu metalurgicznego pod Krakowem, „Huty im. Lenina”, na Słowacji z kolei trwały w tym czasie prace przy budowie huty aluminium w Žiarze nad Hronem.

Przy obu z nich pracowały tysiące ludzi, często przyjezdnych z całego kraju. Specjalnie dla robotników wybudowane zostały od podstaw dwa nowe miasta – Nowa Huta oraz Žiar nad Hronem¹. Te skupiska miejskie, w założeniu swoich twórców i budowniczych, stanowiły nowy typ miast socjalistycznych, w których „ludzie pracy” wspólnie i zgodnie żyli oraz pracowali. Oba miasta wybudowane zostały według wzorców architektonicznych realnego socjalizmu, a ich głównym zadaniem było ukształtowanie w społeczeństwie wizerunku nowego człowieka - budowniczego socjalistycznej ojczyzny.

Początki Nowej Huty są związane z realizacją planu 6-letniego. Ale już w trakcie realizacji w Polsce 3-letniego planu odbudowy rozpoczęto prace służące rozwojowi hutnictwa żelaza i stali. Rozpoczęto dyskusje nad założeniami koncepcyjnymi i lokalizacją nowej huty o możliwościach produkcyjnych dochodzących do 1 mln ton stali rocznie. Nawiązano kontakty z amerykańską firmą Freyn Engineering Company z Chicago. We wstępnym projekcie nowych inwestycji hutniczych w Polsce z pierwszej połowy 1946 r. założono że: 1. Nowa Huta powstanie nad Kanałem Gliwickim 2. Będzie to huta surowcowa o wielkości 1 mln ton stali 3. Ruda będzie dostarczana drogą morską ze Szwecji lub koleją z ZSRR 4. Węgiel pochodzić będzie z Górnego Śląska 5. Idealnym terenem jest obszar pomiędzy Dzierżnem, Łabędami i Pyskowicami, niedaleko Gliwic.² Ostatecznie w założeniach do 3-letniego planu odbudowy na lata 1947-1949 przyjęto zasadę rozwoju zwiększenia mocy produkcyjnej istniejących hut. 17 maja 1947 r. przy Centralnym Zarządzie Przemysłu Hutniczego (CZHP)³ powołano Komisję do Spraw Budowy Nowej Huty. Głównym zadaniem tej komisji było ustalenie wielkości programu produkcyjnego nowych zakładów metalurgicznych oraz ich lokalizacji. 23 grudnia 1947 r. ministerstwo wydało zarządzenie o zorganizowaniu Działu Projektowania Nowej Huty przy „Biprohucie”⁴ w Zabrze i Gliwicach. Kierownictwo nad nowym działem objął Jan Anioła⁵, który miał za zadanie wskazanie lokalizacji huty, opracowanie jej

¹ Do 1955 roku Žiar nad Hronem nazywał się Svätý Kríž (Święty Krzyż) nad Hronem.

² SALWIŃSKI, J.: Decyzje o lokalizacji Nowej Huty pod Krakowem. Stan wiedzy. In. Narodziny Nowej Huty: materiały sesji naukowej odbytej 25 kwietnia 1998 roku / Towarzystwo Miłośników Historii i Zabytków Krakowa. Kraków 1999, s.81-82.

³ CZHP powołano do życia zarządzeniem ministra w 1945 r. jako urząd w obrębie ministerstwa przemysłu, z zadaniem koordynowania gospodarki przemysłowej i planowanego działania hut stanowiących własność państwa lub znajdujących się pod zarządkiem państwowym.

⁴ Biuro Projektów Przemysłu Hutniczego Biprohut powstało w 1945 roku. Jako przedsiębiorstwo państwowe pełniło funkcje projektowo-realizacyjne w przemyśle ciężkim - głównie w hutnictwie.

⁵ Jan Anioła od 1946 r. w Biurze Projektowania Urządzeń Przemysłu Hutniczego Biprohut" w Zabrze-Gliwicach główny inżynier budowy, a następnie dyrektor techniczny. W 1948 roku został powołany na stanowisko dyrektora Biura Projektowania Nowej Huty, w której od 1949 roku był dyrektorem naczelnym. W latach 1954-1955 pełnił funkcję Dyrektora Departamentu Budowy Nowych Hut Ministerstwa Hutnictwa. W latach późniejszych pełnił funkcję Dziekana Wydziału Maszyn Górnictwa i

wstępnego projektu, szczegółowych projektów urządzeń i kosztorysów budowy.⁶ Opracowano specjalne ankiety, w których gromadzono argumenty za i przeciw różnym lokalizacjom. Jako najkorzystniejszy dla nowej huty uznano teren nad Kanałem Gliwickim. W rozwiązaniach miano się wzorować na modelu angielskim lub wtkowickim. Przyjęto możliwość zakupu urządzeń w USA. W sierpniu 1947 r. Komisja Budowy Nowej Huty rozpoczęła zwiedzanie terenów nad Kanałem Gliwickim. Wytypowano Dzierżno i Błachownię. Prace koncepcyjne kontynuowano jesienią 1947 r. Inwestycję Nowej Huty planowano zakończyć w ciągu 7 lat.⁷ Wraz z odrzuceniem Planu Marshalla realizacja tej koncepcji przy współudziale Amerykanów upadła. Prace nad projektem Nowej Huty nabrały nowego wymiaru. Już w październiku 1947 r. Centralny Zarząd Przemysłu Hutniczego rozpoczął rozmowy z sowieckimi specjalistami. Ich tematem była kwestia projektu budowy Nowej Huty, w tym możliwości jego wykonania przez stronę radziecką. Problem radzieckiej pomocy był dyskutowany ze Stalinem w styczniu 1948 r. przez polską delegację reprezentowaną przez Władysława Gomułkę, Józefa Cyrankiewicza, Hilarego Minca, Henryka Rózańkiego i Ludwika Grosfelda. Rozmowy były później kontynuowane przez cały rok. Równoległe z rozmowami moskiewskimi, które ostatecznie przekreśliły możliwość budowy Nowej Huty w oparciu o projekt amerykański, prowadzono bardzo zaawansowane prace wstępne do projektu huty w dwóch wytypowanych obszarach. W przygotowanych materiałach skłaniano się coraz częściej do przyjęcia lokalizacji Dzierżona jako ostatecznej, z jednoczesną rezygnacją z terenów w okolicy Błachowni. 16 kwietnia 1948 r. ostatecznie wybrano Dzierżno jako teren lokalizacji Nowej Huty. Delegacja polska wyjechała do Moskwy, gdzie kontynuowała negocjacje w sprawie projektu Nowej Huty i przyszłych dostaw dla potrzeb nowej inwestycji. Dyrekcja „Biprohutu” otrzymała polecenie przygotowania do 1 lipca 1948 r. wstępnego harmonogramu budowy i uruchomienia huty, przy założeniu wielkości produkcji 1,5 mln ton stali oraz importu rudy ze Szwecji i częściowo z ZSRR. W trakcie tych rozmów lokalizacja Nowej Huty w Dzierżnie została poddana w wątpliwość z dwóch podstawowych powodów:⁸

1. Wielkość produkcji podniesiono z pierwotnego 1 mln ton stali rocznie do 1,5 mln ton, a w przyszłości nawet do 2 mln ton. Dla tak dużej huty mogło zabraknąć miejsca nad Kanałem Gliwickim.
2. W wyniku podpisania umowy gospodarczej z ZSRR w styczniu 1948 r. brano pod uwagę dostawy rudy przede wszystkim (potem wyłącznie) ze Wschodu. Dodatkowo sytuacja polityczna w kraju uległa zmianie - odsunięto od władzy Władysława Gomułkę i sformułowano zasady szybkiej industrializacji, przyjmując model uprzemysłowienia wzorowany na rozwiązaniach radzieckich.

Związek Radziecki miał stać się głównym dostawcą projektu, konstrukcji i wyposażenia huty, nadzorować budowę, przeprowadzić szkolenie kadry, oraz uczestniczyć w podjęciu decyzji o lokalizacji Nowej Huty. Delegacja radziecka na czele z głównym inżynierem Chryzantem Dmitrijewiczem Zybinem przyjechała 13 stycznia 1949 r.. Przeanalizowano 11 wcześniej wybranych lokalizacji, tj.: Koźle, Kędzierzyn, Błachownię, Dzierżno, Bycinę, Libiszów, Kuźnię Raciborską, Skawinę, Zator, oraz Pleszów, a także najdalej na wschód położone okolice Tarnowa. 1 i 2 lutego zwiedzono tereny na wschód od Krakowa – rejon wsi Pleszów i Mogiła. 17 lutego ekipa radziecka ukończyła prace wskazując tereny wsi Pleszów-Mogiła, jako najbardziej optymalne dla budowy Nowej Huty. 24 lutego na posiedzeniu sekretariatu KC PZPR lokalizacja została zatwierdzona przez rząd, a 20 lipca powołano Komitet Budowy Nowej Huty pod kierownictwem Hilarego Minca. Przy lokalizacji Nowej Huty odrzucono uwagi specjalistów krakowskich, którzy za korzystniej-

Hutniczych, Prorektora AGH ds Nauczania przez dwie kadencje oraz w latach 1969-1972 Rektora AGH. W 1979 r. otrzymał tytuł Doktora Honoris Causa AGH. Zmarł w 1997 r.

⁶ *Huta im. Tadeusza Sendzimira S.A. w Krakowie 1949-1999*. Kraków 1999, s.11.

⁷ SALWIŃSKI J.: *Decyzje o lokalizacji...* s. 84-85.

⁸ Tamże, s.88-89.

sze usytuowanie uważali rejon podkrakowskich wsi Igołomia-Wawrzeńczyce (większe oddalenie od Krakowa, dobre połączenie kolejowe), a przede wszystkim Zabierzowa Niepołomickiego i Mędzechowa (na płn. od Tarnowa).⁹ Decyzję o lokalizacji Nowej Huty pod Krakowem została podjęta przez władze centralne przy biernej postawie krakowskich władz miejskich i zdecydowanie negatywnie społeczeństwa krakowskiego. Jednakże w skali całego kraju, zwłaszcza wśród młodego pokolenia, decyzja o budowie wielkiej huty wywołała więcej entuzjazmu niż niezadowolonia. Była symbolem nowych czasów – już nie odbudowy, ale rozbudowy i rozwoju młodego państwa i związanego z tym oczekiwanego awansu społecznego.¹⁰ Budowę Nowej Huty pod Krakowem oficjalnie uzasadniono.¹¹

- dogodnymi warunkami zaopatrywania huty w wodę, węgiel i topniki
- możliwościami wykorzystywania istniejących linii kolejowych dla transportu rudy żelaza ze ZSRR, łatwym połączeniem kolejowym z siecią ogólnopolską
- zapleczem wyższych uczelni technicznych oraz szkół zawodowych w Krakowie
- nadwyżką siły roboczej, która istniała wówczas w rolniczych regionach południowej Polski

Poza tą oficjalną argumentacją prasa tamtego okresu podkreślała jeszcze jeden argument - wybudowanie Nowej Huty pod Krakowem zapewni temu inteligentkiemu miastu należyty dopływ klasy robotniczej, więc wpłynie na korzystne przeobrażenia jego struktury społecznej.¹²

Po przyjęciu lokalizacji radzieckie biura projektowe¹³, pod kierunkiem „Gipromezu”, opracowały w 1949 r. projekt wstępny huty o zdolności produkcyjnej 1,5 mln ton stali rocznie, który został zatwierdzony i przyjęty do realizacji przez władze polskie 31 stycznia 1950 r. Dokumentacja techniczna Nowej Huty oparta została na radzieckich kombinatach hutniczych, takich jak Magnitogorsk, Krzywy Róg, Zaporozstal. Objęła z górą 100 tys. różnych rysunków oraz kilkaset tomów zawierających opisy, obliczenia, zestawienia.¹⁴

Zapoczątkowana oficjalnie 24 kwietnia 1950 r. budowa huty prowadzona była w niezwykle szybkim tempie. Rozległy obszar, na którym miał stanąć potężny kombinat i duże miasto, był zupełnie surowy i nie przygotowany do budowy. Istniała tylko stara, jednotorowa podmiejska linia kolejowa, która nie miała z punktu widzenia transportu prawie żadnej wartości. Drogi nie nadawały się do ruchu samochodowego. Na znacznych obszarach nie było prądu elektrycznego ani wodociągów, które dostarczałyby wodę na budowę i do picia.¹⁵

Zgodnie z uchwałą prezydium rządu z 4 maja 1953 r. huta stała się „kluczową pozycją socjalistycznego budownictwa”, uzyskując rangę najważniejszej inwestycji w kraju. W kwietniu 1952 r. nastąpił pierwszy spust żeliwa w uruchomionej odlewni żeliwa, a parę miesięcy później uruchomiono pierwszy piec elektryczny odlewni staliwa. 21 stycznia 1954 r. w 30 rocznicę śmierci Lenina nadano hucie jego imię, aby podkreślić przyjaźń polsko-radziecką. Plan 6-letni kończyła jako największy producent stali w Polsce oraz jako jeden z największych producentów surówki i koksu.

⁹ Tamże, s.91-93.

¹⁰ SOWA, K.: Nowa Huta jako społeczne i gospodarcze uprzedmiotowienie nowego ustroju. In. Dziedzictwo kulturowe Nowej Huty w rozwoju obszaru strategicznego Kraków-Wschód: materiały konferencyjne, 13-15 marca 1997 / Krakowskie Forum Rozwoju. Kraków 1997, s.46.

¹¹ *Huta im. Tadeusza Sendzimira*. . . s.14.

¹² SOWA, K.: Nowa Huta jako społeczne. . . , s.46.

¹³ Pod kierunkiem Gipromezu pracowało ponad dwadzieścia biur projektowych m.in.: Giprokoks (Państwowy Instytut Projektowania Koksowni), Mechanobr (Biuro Projektowania Zakładów mechanicznych), Tiazpromiektroprojekt (Biuro Projektów Elektrycznych dla Ciężkiego Przemysłu), Institut Ognieuporow (Instytut Materiałów Ogniotrwałych).

¹⁴ ANIOŁA, J.: *Huta im. Lenina*. Warszawa 1954, s.35.

¹⁵ Tamże, s.26-27.

Kulminacyjnym momentem pierwszego etapu budowy stało się uruchomienie 21 lipca 1954 r. pierwszego wielkiego pieca. Datę uznano oficjalnie za początek funkcjonowania huty. W ciągu 1955 r. uruchomiono cztery piece martenowskie, a w następnym ruszyła walcownia gorąca blach. W 1959 r. zakończył się pierwszy etap budowy huty, kombinat dostarczał 1,6 mln ton stali, zatem więcej niż pierwotnie zakładano.¹⁶

23 sierpnia 1958 r. Komitet Ekonomiczny zaaprobował projekt rozbudowy huty w tzw. drugim etapie jej budowy. Podstawowym założeniem było osiągnięcie w latach 1956-1966 zdolności produkcyjnej dochodzącej do 3,5 mln ton stali rocznie. 12 maja 1959 r. rząd przyjął uchwałę uznającą rozbudowę huty za najważniejsze przedsięwzięcie inwestycyjne kraju.

Budowa tak wielkiej huty wiązała się z zatrudnieniem tysięcy ludzi, co wywołało silne procesy migracyjne. W momencie rozpoczęcia inwestycji w 1949 r. zatrudniono tylko 465 pracowników. Największą dynamikę wzrostu zatrudnienie wykazywało w pierwszych latach budowy huty, kiedy to praktycznie rokrocznie było 2,5 - krotnie wyższe od roku wcześniejszego. W 1954 r. roku przekroczyło magiczny próg 10 tys. (12 025) pracowników. Najwyższy poziom zatrudnienia uzyskano w 1979 r., kiedy to w „Hucie im. Lenina” pracowały 38 674 osoby.¹⁷

Początki budowy huty aluminium w Žiarze nad Hronem są związane z gwałtowną industrializacją Słowacji i embargiem na aluminium. W 1950 r. Czechosłowacja zwróciła się do Związku Radzieckiego o pomoc w dostawach tego surowca. Ten jednak zaproponował, aby razem z Węgrami rozpoczęto budowę wspólnego przemysłu aluminiowego. W styczniu 1951 r. rozpoczęły się rokowania w Pradze i Budapeszcie, w wyniku których miała się zacieśnić współpraca między oboma krajami. W październiku 1950 r. podpisano z kolei umowę ze Związkiem Radzieckim o pomocy technicznej i przeszkoleniu pracowników. W kwietniu 1951 r. podpisano umowę z Węgrami, która gwarantowała m.in. przeszkolenie pracowników i długoletnią pomoc techniczną oraz specjalistyczną w budowie nowej huty. Węgrzy zobowiązali się przekazać projekty budowanej od połowy 1950 r. huty aluminium w Inocie oraz dostarczyć specjalistyczne urządzenia i materiały.¹⁸ Pierwsi pracownicy zajmowali się wcześniej rolnictwem i budownictwem. Słowacja w tym czasie nie miała potrzebnej kadry inżynierów, hutników, chemików, którzy mogliby podjąć takiemu zadaniu, jakim była produkcja aluminium.¹⁹ W latach 1951-1953 przeszkolono na Węgrzech 123 pracowników, a w Związku Radzieckim w latach 1952-1957 89.²⁰

Pod koniec marca 1951 r. Ministerstwo Przemysłu Ciężkiego powierzyło Czechosłowackim Hutom w Pradze opracowanie projektu przyszłej huty aluminium. Opracowano koszty inwestycyjne, możliwości energetyczne i materiałowe, prowadzono rozmowy z innymi sektorami gospodarki o dostawach potrzebnych materiałów i urządzeń do budowy huty. 28 kwietnia 1951 r. Rada Gospodarcza przy KC KPCz uchwaliła, że nowa huta powstanie w Svätym Krížu nad Hronem.²¹ Produkcję zaplanowano na 35 tys. ton aluminium i 70 tys. ton oksydu aluminiowego rocznie.²² Początek budowy zaplanowano na koniec 1951 r. Mimo że ówczesna Słowacja nie miała ilości energii elektrycznej wystarczającej do zaspokojenia potrzeb huty, to umiejscowienie jej w tym właśnie kraju miało być kompromisem między uwarunkowaniami politycznymi (huta miała być kolejnym krokiem w drodze do uprzemysłowienia Słowacji), ekonomicznymi (podstawowy surowiec do produkcji aluminium - boksyt - planowano dowozić z Węgier) i strategicznymi (umiejscowienie huty w górzystym regionie Słowacji oraz jej odległość od zachodnich granic miała ją chronić przed

¹⁶ FRANASZEK, P.: Nowa Huta w systemie gospodarczym PRL. In: Nowa Huta – miasto walki i pracy. Red. R. Terlecki, M. Lasota, J. Szarek. Kraków 2002, s.37.

¹⁷ Tamże, s.40.

¹⁸ KAFKA, R. – ČAMBALOVÁ, L.: *Z dejín výroby hliníka na Slovensku*, Martin 2001 s.11.

¹⁹ ANDRÁŠIK, Š.: Spomínam na Závod SNP. *Hutník mieru*, r. IX, 1963, č. 30, s.2-3.

²⁰ ZEMKO, K.: Rast kvalifikácie kádrov. *Hutník mieru*, r. IX, 1963, č. 28-29, s.3.

²¹ RATKOŠ, P.: *Dejiny Žiaru nad Hronom*, Martin 1978 s.217.

²² KAFKA, R. – ČAMBALOVÁ, L.: *Z dejín výroby hliníka ...*, s. 13.

ewentualnymi nalotami).²³

Przy umiejscowieniu huty w żarskiej kotlinie nie brano jednak pod uwagę aspektu ekologicznego, co jak się wkrótce okazało, miało katastrofalne skutki dla środowiska naturalnego i okolicznych mieszkańców.²⁴

W związku z koncepcją budowy kopalni „Dolina” (Pôtor – Modrý Kameň) i budową elektrowni w tym rejonie, rozpatrywano kilka możliwości rozmieszczenia fabryki. Pierwotny projekt zakładał m.in.: 1. ulokowanie odlewni i połowy elektrolizy w Svätým Krížu, a drugiej połowy w obszarze Modrego Kamenia; 2. ulokowanie produkcji bloków katodowych i materiału anodowego w „Drevoimpregne” w Žilinie.²⁵

W pierwszym etapie założono wybudowanie zakładu elektrolizy w Svätým Krížu, datę uruchomienia wyznaczono na 1 października 1952 r. Jednak w drugiej połowie sierpnia 1951 r. pojawili się na terenie przyszłej budowy radzieccy eksperci, którzy zdecydowali, że budowa huty rozpocznie się jedynie w Svätým Krížu nad Hronem. Jesienią 1951 r. ostatecznie przyjęto projekt, który zakładał wybudowanie nowej fabryki w Svätým Krížu i rekonstrukcję fabryki w Žilinie. Nowej hucie nadano nazwę „Kovohuty Hron”, a jej możliwości produkcyjne podniesiono do 100 tys. ton oksydu aluminiowego rocznie.²⁶

Budowę oficjalnie rozpoczęto 24 listopada 1951 r. Utrzymywano to w wielkiej tajemnicy, mieszkańcy okolicznych wiosek jeszcze przez długi okres czasu nie zdawali sobie sprawy, jaki zakład jest budowany w ich okolicy. W prasie i radiu mówiono jedynie o wielkim zakładzie budowanym na Słowacji. I tak na przykład stacja prostownikowa dostała kryptonim „Budowa Młodych”, a elektroliza – „Engels”.²⁷

15 sierpnia 1953 r. stacja prostownikowa dostarczyła po raz pierwszy prąd do wanny elektrolitycznej. 29 sierpnia 1953 r. nastąpiło oficjalne otwarcie huty. Dalszym etapem rozbudowy było oddanie do użytku odlewni 15 maja 1954 r. 9 września 1954 r. nadano hucie nową nazwę: „Zakład Słowackiego Powstania Narodowego” (ZSNP).

Wraz z radzieckimi ekspertami opracowano projekt budowy własnej tlenowni, w której pozyskiwanoby tlenek glinu z boksytu importowanego z Węgier. W tym celu do Związku Radzieckiego wysłano 60 robotników na specjalistyczne przeszkolenie. W 1957 roku wyprodukowano pierwszy czechosłowacki tlenek glinu. W 1956 r. oddano do użytku elektrownię, która zaopatrywała w prąd tlenownię i przyległe zakłady. Po pracach związanych z tlenownią wrócono do budowy zakładu elektrolizy i stacji prostownikowej II, których budowa została zakończona 15 lipca 1958 r.²⁸ Zakład korzystał z węgierskiego boksytu i tlenku glinu, z polskich bloków katodowych, rumuńskiej i bułgarskiej sody kaustycznej. Materiały do produkcji słowackiego aluminium były dowożone praktycznie ze wszystkich krajów socjalistycznych.²⁹

Dynamika rozwoju huty aluminium, jak i sama liczba zatrudnionych, była dużo mniejsza w porównaniu z „Hutą im. Lenina”. „Zakład Słowackiego Powstania Narodowego” w 1954 r. zatrud-

²³ Tamże, s. 12.

²⁴ Budowę huty rozpoczęto kilkaset metrów od wsi Horné Opatovce. Mieszkańcy wsi wieść o budowie przyjęli z wielką radością, lecz wkrótce po uruchomieniu pierwszych zakładów zaczęły się mnożyć tajemnicze choroby roślin i zwierząt domowych. Najpierw masowo zaczęły ginąć pszczoły, później zaczęło padać bydło, aż w końcu zaczęły chorować dzieci. Po długich badaniach naukowych przyczyną tajemniczych chorób odkryto w wydzielających się gazach hutniczych. W 1956 r. zaprzestano hodowli bydła, a Wojewódzki Komitet Narodowy wydał zakaz budowy nowych domów na terenie gminy Horné Opatovce. W 1960 r. rząd czechosłowacki wydał rozporządzenie, w którym nakazał wysiedlenie tej gminy. Jednocześnie wydano zakaz dalszej rozbudowy wsi Ladomer, Vieska, Lovča, Dolná Tmávka, Lehôtka pod Brehmi.

²⁵ RATKOŠ, P.: *Dejiny Žiaru nad Hronom*, Martin 1978, s.218.

²⁶ KAFKA, R. – ČAMBALOVÁ, L.: *Z dejín výroby hliníka...*, s.14-15.

²⁷ RATKOŠ, P.: *Dejiny Žiaru...*, s.227.

²⁸ ŠIMKO, J. a kol.: *Závod Slovenského národného povstania nositeľ Radu práce Žiar nad Hronom 1953-1973*. Martin 1973, *Závod Slovenského národného povstania nositeľ Radu práce Žiar nad Hronom 1953-1983*. Martin 1983. RATKOŠ, P.: *Dejiny Žiaru...*, s.221-222.

²⁹ ŠUBENÍK, Š.: *Desať rokov nášho hliníka*. *Hutník mieru*, r. IX, 1963, č. 22, s.2-3.

niał 1474 pracowników, a w 1959 r. zanotował wzrost zatrudnienia do 4220 osób.³⁰ W następnych latach wzrost ten był już dużo mniejszy. Ogólna liczba pracowników nigdy nie przekroczyła granicy 10 tys. W okresie szczytowym na przełomie lat 70. i 80. wahała się w okolicach 7,5 tys.

Wraz z budową wielkich zakładów przemysłowych powstały równocześnie dwa nowe miasta: Nowa Huta i Żiar nad Hronem. Jedynie zaplanowana docelowa wielkość i styl budowy był odmienny. Nowa Huta docelowo miała mieć 100 tys. mieszkańców, Żiar 16 tys.

Budowę Nowej Huty rozpoczęto bez wyjściowego planu. 23 czerwca 1949 r. zaczęto budować na polach Mogiły osiedle Wandy. Pierwszy budynek oddano do użytku 18 grudnia 1949 r. Na osiedlu tym, jako usytuowanym na obrzeżu projektowanego miasta, przewidywano najniższą zabudowę i z tego względu najłatwiejszą do realizacji. W latach 1950-53 kontynuowano budowę kolejnych osiedli obrzeżnych w stosunku do centrum miasta.

W 1951 r. pojawiają się projekty osiedli A-1, C-1 i C-2, tzw. nietypowe projekty krakowskie, nawiązujące do modnej wówczas architektury „renesansowej”. Pierwsze założenia urbanistyczne Miastoprojektu-Kraków³¹ unikają ustawiania bloków w prostej linii. Jednocześnie powstaje plan generalny miasta na 100 tys. mieszkańców (pierwotnie zakładano jedynie 60 tys.), które ma swym zasięgiem objąć wsie Mogiła, Krzesławice, Bieńczyce i Łęg. Centrum miało się znajdować w odległości 10 km od Rynku krakowskiego, ulice miały się rozchodzić promieniście od placu Centralnego. Zabudowa placu Centralnego i osiedli centrum A, B, C miała nawiązywać do architektury Krakowa, z podcieniami, łukami, atykami i ozdobnymi balkonami. Nowa Huta w zakresie kompozycji miasta jest przykładem realizacji czytelnego planu, kompleksowej infrastruktury usługowej odwołującej się do idei jednostki sąsiedzkiej tzn. samodzielnego kwartału zabudowy, którego położenie wyznaczają szerokie ulice i towarzysząca im zielen'³². Pierwowzorem Nowej Huty był Magnitogorsk.³³ Jednak z ambitnych planów niewiele wyszło i obecny wizerunek starej części Nowej Huty jest niekompletny. Dał o sobie znać brak przygotowania logistycznego do tej wielkiej budowy. Dokumenty dowodzą występowania na tym terenie szeregu zjawisk negatywnych i patologicznych. Opóźnienia w budowie wynikały z braku kadr i nieprzygotowania robotników do trudnych zadań. W okresie poodwilżowym zaniechano kontynuacji pierwotnych zamierzeń, głównie z powodów finansowych. Potem nadeszły ograniczenia estetyczne, celem pomieszczenia rosnącej liczby pracowników kombinatu budowano zagęszczone blokowiska i falowce. Powstała mieszanina stylów i standardów, robiąca wrażenie degradacji ambitnych projektów i sprowadzająca miasto do roli sypialni dla klasy robotniczej.³⁴

Liczba mieszkańców rosła równie szybko jak nowe miasto. Sama Nowa Huta liczyła w 1950 r. prawie 19 tys. mieszkańców, zaś 5 lat później już ponad 82 tys.³⁵

W 1950 r. ówczesny Svätý Križ nad Hronem miał 1449 obywateli, którzy mieszkali w 276 domach. Generalny projekt budowy nowego miasta przygotował Państwowy Instytut Projektowy Miast i Wsi w Pradze. Nowe socjalistyczne miasto miało zostać wybudowane na lewym brzegu

³⁰ 25 *plodnych rokov okresu Žiar nad Hronom*. Žiar nad Hronom 1971 s.22 i 123.

³¹ Przedsiębiorstwo Projektowania Budownictwa Miejskiego Miastoprojekt-Kraków powstało w 1949 r. z połączenia warszawskiego Centralnego Biura Projektów Zakładu Osiedli Robotniczych i krakowskiego Centralnego Biura Projektów Architektonicznych, dyrektorem i organizatorem przedsiębiorstwa był inż. Tadeusz Ptaszynki.

³² Twórcą idei jednostki sąsiedzkiej był Amerykanin Clarence Arthur Perry, który w 1923 r. sformułował tezy swojej koncepcji i zrobił szkic modelowej jednostki sąsiedzkiej.

³³ Magnitogorsk - archetyp miasta epoki stalinowskiej zaprojektowane w latach 30 przez zespół w składzie D. Burdin, L. Batałow, A. Jerszow, O. Okuniew; którego powstanie było ściśle związane z wybudowanym w latach 1929-1931 wielkim kompleksem metalurgicznym.

³⁴ POMORSKI, J.M.: U genezy powołania nowego miasta. Między pogłoską a dedukcją. In. *Narodziny Nowej Huty: materiały sesji naukowej odbytej 25 kwietnia 1998 roku / Towarzystwo Miłośników Historii i Zabytków Krakowa*. Kraków 1999, s.108-109.

³⁵ PURCHLA, J.: Nowa Huta jako problem badawczy. In. *Narodziny Nowej Huty: materiały sesji naukowej odbytej 25 kwietnia 1998 roku / Towarzystwo Miłośników Historii i Zabytków Krakowa*. Kraków 1999, s.10.

Hronu między Svätým Krížem nad Hronem, Ladomerską Vieską a Hornými Opatovcami. Budowa miała się rozpocząć jeszcze w 1951 r. Pierwsze mieszkania oddano do użytkowania w kwietniu 1952 r. Do końca roku oddano do użytku 9 dwupiętrowych bloków ze 108 mieszkaniami. Do połowy z nich wprowadzili się pracownicy Zakładów Budowlanych „Hron”, a do drugiej połowy „Kovohut Hron”. W dalszych latach oddawano do użytku kolejne lokale. Dynamika budowy była jednak dużo słabsza niż Nowej Huty, ale sam plan, który został w 1954 r. poprawiony, zakładał wybudowanie miasta, które do 1960 r. miało liczyć 15600 mieszkańców. W ciągu pięciu lat miała zostać wybudowana jedenastoletnia szkoła, przedszkola, żłobki, budynek Miejskiego i Powiatowego Komitetu Narodowego, Sądu Ludowego, Komitetu Powiatowego Komunistycznej Partii Słowacji oraz siedziba Rewolucyjnego Ruchu Związkowego, hotel, poczta i dom kultury. W dalszej fazie miano wybudować nowoczesne kino, stadion, kąpielisko, amfiteatr oraz nowy cmentarz. Planowano też wybudowanie szpitala z 220 łóżkami, sklepy różnego typu oraz wielki dom handlowy. W planach było nawet wybudowanie zapory przed miastem, która stworzyłaby sztuczne jezioro. Żiar nad Hronem w krótkim czasie miał stać się politycznym, kulturalnym i gospodarczym centrum regionu. Wkrótce okazało się, że nazwa miejscowości jest za mało postępową i ówczesne władze postanowiły ją zmienić. Nową nazwę wybrano z kilkunastu propozycji: Mier (Pokój), Prelom (Przełom), Budovateľ (Budowniczy), Povstalec (Powstaniec), Kyrov (Kirov), Družba (Przyjaźń). 4 kwietnia 1955 r. nadano miastu nową nazwę Žiar (Žar) nad Hronem.³⁶

Budowa miasta nie przebiegała jednak zgodnie z planem. Wszystko przypominało jedno wielkie prowizorium. Nie oddawano przewidzianych planem mieszkań, lokali itd.³⁷ W tyle pozostawała infrastruktura miasta. Plac, na którym miał powstać rynek przez kilka lat stanowił wielki skład materiałów budowlanych. Brakowało założeń finansowych i projektowych budowy dróg, komunikacji, wodociągów i kanalizacji, budynków użyteczności publicznej itd.³⁸ Dochodziło do częstych wyłączeń wody z powodu jej niedoboru. Budynki mieszkalne oddawano do użytku bez ich wcześniejszego otynkowania, a często nawet bez ich wcześniejszego wykończenia wewnątrz, tylko po to, żeby zrealizować plan. Budowa dróg dojazdowych często była odkładana z roku na rok. Mieszkańcy poruszali się w gumiakach po błocie i piachu. Miasto borykało się z problemami z zaopatrzeniem, brakowało w szczególności warzyw i owoców. Z biegiem czasu problemy te w większości zostały rozwiązane. Ulice wysprzątano z błota, wybudowano sieć handlowo – usługową, a produkty spożywcze dowożono z innych regionów Słowacji. Miasto jednak nigdy nie osiągnęło zamierzonej w planie 1954 r. liczby mieszkańców, w 1960 r. mieszkało w nim 9985 obywateli.³⁹ W następnych latach liczba mieszkańców Žiaru nad Hronem powiększała się, m.in. poprzez przyłączenie sąsiednich gmin do miasta, by w 1989 r. osiągnąć niecałe 22 tys. mieszkańców.⁴⁰ Rok 1960 był dla Žiaru nad Hronem jeszcze po jednym względem wyjątkowy, gdyż właśnie wtedy, w wyniku reformy administracyjnej, stał się on miastem powiatowym. W skład nowego powiatu weszły Kremnica, Banská Štiavnica i Nová Baňa.

Žiar nad Hronem, w porównaniu z Nową Hutą, był od samego początku raczej większym o-

³⁶ RATKOŠ, P.: *Dejiny Žiaru...*, s.229.

³⁷ Do końca sierpnia 1957 r. oddano do użytku 1233 mieszkania z zaplanowanych od początku budowy 1766. *Štátny archív v Banskej Bystrici pobočka Kremnica, f. MsNV Žiar nad Hronom, kr.93, Zprava na zasadnutie MNV, ktoré sa bude konať dňa 30.8.1957. Z kolei w 1959 r. plan budowy miasta był wykonany w 83 proc., a np. opóźnienia w budowie szpitala sięgały 1 mln koron. *Štátny archív v Banskej Bystrici pobočka Kremnica, f. ONV Kremnica, kr.21, Zápisnica zo zasadania Stálej komisie pre výstavbu a vodné hospodárstvo, ktorá sa konała dňa 19.januára 1960 na Odbore výstavby a vodného hospodárstva rady ONV v Kremnici.**

³⁸ Do końca czerwca 1957 r., z przewidzianych na cały rok 62 mln koron, wykorzystano jedynie 20 proc. całej sumy. *Štátny archív v Banskej Bystrici pobočka Kremnica, f. ONV Kremnica, kr.261, Výstavba socialistického mesta v Žiari nad Hronom – nedostatky.*

³⁹ *Štátny archív v Banskej Bystrici pobočka Kremnica, f. MsNV Žiar nad Hronom, kr.64, Celkový počet obyvateľstva obce k 1.1.1960 – hlásenie.*

⁴⁰ *Kronika mesta Žiar nad Hronom. Žiar nad Hronom 2003 s.75-76.*

siedlem robotniczym niż miastem z prawdziwego zdarzenia. Nowa Huta jest największym i najbardziej znaczącym w historii urbanistyki europejskiej miastem zbudowanym w oparciu o teorię i praktykę socrealizmu. Oprócz walorów kompozycyjnych, odnoszących się do struktury urbanistycznej miasta, ulic i placów, występuje w nim godna podkreślenia skromność w formowaniu budynków mieszkalnych. Architektura Nowej Huty nie razi przesadą. Dziś ulega historyzacji, a jej najstarsze części stają się zabytkami i są otoczone ochroną konserwatorską. Projektowano stutysięczne miasto, a dziś mamy dzielnicę z 250 tys. mieszkańców, która pod względem społecznym wtapia się w strukturę miasta.

Porównaniu można poddać również obie huty.

Obydwie zostały wybudowane w wyniku odgórnym decyzji politycznych oraz przy współpracy i pomocy radzieckich doradców i inżynierów. Ostatecznie powstały olbrzymie kombinaty przemysłowe zatrudniające tysiące ludzi. W obu przypadkach efektem „ubocznym” były olbrzymie zniszczenia i straty w środowisku naturalnym, powstałe na skutek produkcji przemysłowej. W okresie transformacji ustrojowej w latach 90. XX wieku obie huty znalazły się na krawędzi bankructwa i przeszły podobny proces restrukturyzacji. Ostatecznie obie przetrwały i działają do dnia dzisiejszego. W Polsce zmieniono nazwę zakładu z „Huta im. Lenina” na „Huta im. Tadeusza Sendzimira”. Słowacy postanowili nie zmieniać nazwy zakładu nadanej jeszcze w latach 50. Huta w Žiarze nad Hronem w dalszym ciągu funkcjonuje, więc pod nazwą „Zakład Słowackiego Powstania Narodowego”.

Summary

The two Steel Works, similar history : The Slovak National Uprising Aluminium Factory and the Lenin Steel Works - building a large socialist plant.

The article is devoted to the two huge industrial factories, The Slovak National Uprising Aluminium Factory and the Lenin Steel Works, which emergence and development is highly connected with the socialist industrialization of Czechoslovakia and Poland after Second World War. The issues raised in the following article deal with the process of building the plants, their difficult commencements and plans bound with them. The article does not only focus on the plants themselves but in addition it presents a short characteristic of two socialist cities: Žiar on Hron and Nowa Huta, which emerged as a result of building the large factories and which were supposed to fulfill a socialist dream of a beautiful and comfortable city for the working class.

(amaski@poczta.onet.pl)